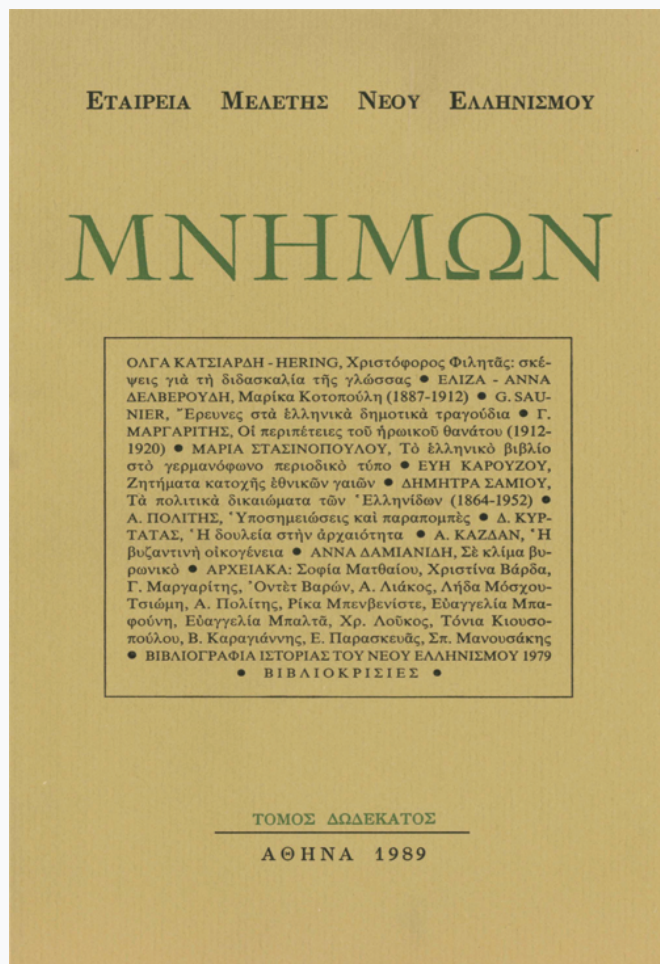

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.413](https://doi.org/10.12681/mnimon.413)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. (1989). Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ. *Μνήμων*, 12, 183–195. <https://doi.org/10.12681/mnimon.413>

πέμπουμε γενικώς και αόριστα στην εργασία απ' όπου αντλούμε, κι όχι στο σημείο που βρίσκεται η πληροφορία: τερτίπια μικροτεμπελιάς —που συνήθως φανερώνουν περισσότερα από όσα καλύπτουν. 'Η πάλι παραπέμπουμε συστηματικά στα πράγματα, αλλά όχι και στις ιδέες που αντιγράφουμε από κάποιον συγγραφέα —εκτός βέβαια αν επιδιώκουμε να δηλώσουμε την προσήλωση είτε την εξοικείωσή-μας με κάποιο συγκεκριμένο σύστημα ιδεών, οπότε έρχονται βροχή οι παραπομπές στον Μάρξ, τον Πρόππ ή τους σημειολόγους.

Με την ανάγνωση της συμπεριφοράς απέναντι στις υποσημειώσεις και τις παραπομπές αποκτούμε λοιπόν ένα επιπλέον κλειδί που μας επιτρέπει να διεισδύσουμε πλάγια, αλλά ταχύτερα και ενδεχομένως ασφαλέστερα στον κόσμο του συγγραφέα.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ*

Μαρτυρίες για την παρουσία δούλων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο υπάρχουν ήδη στις πρώτες γραπτές ελληνικές πηγές. 'Από τις πινακίδες της Πύλου και της Κνωσσού, γραμμένες στη λεγόμενη Γραμμική Β γραφή, συνάγεται το συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον από τον 15ο αιώνα, στα ελληνόφωνα βασίλεια της εποχής όρισμένοι άνθρωποι αποτελούσαν ιδιοκτησία άλλων ανθρώπων ή των ιερών. 'Ο όρος με τον οποίο χαρακτηρίζονται στις πινακίδες οι άνθρωποι αυτοί — *δόερο* σύμφωνα με την καθιερωμένη ανάγνωση — συγγενεύει ετυμολογικά με τον όρο *δοῦλος*, που στην κλασική εποχή δήλωνε κατ' έξοχην τους υποβιβασμένους σε αντικείμενα άνθρωπους. Οί *δόερο*, όπως οί *δοῦλοι*, αποτελούσαν αντικείμενο αγοραπωλησίας και αξιοποιούνταν με διάφορους τρόπους που συμπεριλάμβαναν

* Τò παρὸν κείμενο γράφτηκε με τὴν εὐκαιρία τῆς ἐλληνικῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Yvon Garlan, *Ἡ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μτφρ. Ἀλέξης Χατζηδάκης, ἐπιμέλεια Ζαχαρίας Δεμαθάς, Ἀθήνα, Κοινωνιολογικὴ Βιβλιοθήκη Gutenberg, 1988 (πρώτη γαλλικὴ ἐκδόσις 1982). Ἡ ἐκδόσις αὐτὴ συμπίπτει με τὴν ἀναθέρμανση τῶν σχετικῶν συζητήσεων σὲ πρόσφατες ἐκδόσεις καὶ ἄρθρα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα μνημονεύονται στὶς σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν. Τὸ βιβλίο τοῦ Γκαρλάν ἀσχολεῖται μόνον με τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμον ἀλλὰ καθὼς ὁρισμένα ἀπὸ τὰ θεωρητικὰ ζητήματα ποὺ προκύπτουν εἶναι κοινὰ καὶ γιὰ τὸν ρωμαϊκὸν κόσμον, στὴν παρουσίᾳ μου κάνω ἀναφορὰς καὶ στοὺς δύο. Τὸ παρὸν ἄρθρο βρισκόταν στὸ τυπογραφεῖο ὅταν κυκλοφόρησε ἡ πολὺ σημαντικὴ συλλογὴ ἄρθρων γιὰ τὴ δουλεία, *Slavery and Other Forms of Unfree Labour*, ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ L. Archer, Λονδῖνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1988.

τῇ συμμετοχῇ τους στὴν παραγωγὴ. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ὥστόσο, παρὰ τὴν μεγάλῃ τους ἀξία, εἶναι πολὺ ἀνεπαρκεῖς γιὰ νὰ ὀδηγήσουν τοὺς μελετητὲς σὲ ἀσφαλῆ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῶν δούλων στὶς μυκηναϊκὲς κοινωνίες¹.

Οἱ ἐπόμενες πληροφορίες γιὰ ἐξαρτημένους ἀνθρώπους προέρχονται ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Σ' αὐτά, ὅπως καὶ στὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου, δὲν ἀπαντῶνται οὔτε οἱ *δόεροι* τῶν πινακίδων οὔτε οἱ *δοῦλοι* τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ἐκτὸς ἀπὸ δύο ἐξαιρέσεις)²· οἱ ἐξαρτημένοι ἄνθρωποι τῶν ὁμηρικῶν κοινωνιῶν καὶ τῆς Βοιωτίας τοῦ 8ου αἰῶνα ἀποκαλοῦνταν κατὰ κανόνα *δμῶες*. Παρὰ τὶς εὐφυεῖς παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν γίνει στὶς ἀφθονες σχετικὲς μελέτες, ἡ ἀσάφεια τῶν πηγῶν δὲν ἐπιτρέπει καμιὰ βεβαιότητα γιὰ τὴν προέλευση τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἢ τὴν ἀκριβῆ κοινωνικὴ τους θέση. Πιὸ προβληματικὴ ἀκόμα εἶναι ἡ μυστηριώδους ἐξαφάνισή τους δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα³.

Χρειάζεται νὰ φτάσουμε στὴν κλασικὴ Σπάρτη καὶ στὴν κλασικὴ Ἀθήνα γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ σχετικὰ καθαρὴ εἰκόνα τῶν σχέσεων ἐξάρτησης καὶ τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῶν ἐξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ ἀποκαλοῦνταν ἀντίστοιχα *εἰλωτες* καὶ *δοῦλοι*. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ θὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς κοινωνικὲς ἐξελίξεις καὶ τὴ θέση τῶν ἐξαρτημένων ἀνθρώπων μὲ ὅλο καὶ περισσότερες λεπτομέρειες διαμέσου τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους. Μέσα ἀπὸ πηγὲς ποὺ θὰ γίνουν καὶ πάλι ἐλάχιστα διαφωτιστικὲς πιστοποιεῖται τότε ἡ σταδιακὴ ἀντικατάσταση τῶν δούλων μὲ ἄλλες κατηγορίες ἐργαζομένων πού, γιὰ εὐκολία, ἀποκαλοῦμε σήμερα δουλοπάροικους.

Οἱ ὅροι διαβίωσης καὶ ἐργασίας τῶν *δόεροι*, τῶν *δμῶων*, τῶν *εἰλωτῶν*, τῶν δούλων καὶ ὅλων τῶν ἄλλων ἐξαρτημένων ἀνθρώπων ποὺ κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ ἐποχὲς εἶχαν διάφορα ἄλλα ὀνόματα, ὀρίζουν μέρος μόνο τοῦ προβλήματος ποὺ ἀπασχολεῖ τοὺς σημερινοὺς μελετητὲς τῆς ἀρχαιότητος· μιὰ ἄλλη, ἐξίσου σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ προβλήματος συνδέεται μὲ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἀπόψεων μὲ τὶς ὁποῖες γίνονταν κατανοητὲς καὶ βιώνονταν οἱ ἐκάστοτε σχέσεις ὑποταγῆς.

Ἡδη στὴν *Ὀδύσσεια* συναντᾶμε μιὰ διατύπωση ποὺ δὲν ἀφήνει περιθώρια ἀμφιβολιῶν γιὰ τὸν τρόπο τῶν ἀνθρώπων μπροστὰ στὸν πάντα ὑπαρκτὸ κίνδυνο ὑποδούλωσής τους: « Ἀλήθεια, τὴ μισὴ ὁ βροντόλαλος ὁ Δίας ἀξία τοῦ ἀνθρώπου/ τοῦ παίρνει ἀπ' τὴ στιγμὴ ποὺ ἐπλάκωσε γι' αὐτὸν σκλαβιᾶς ἡμέρα (δοῦλον ἡμάρ)» (ρ 17.322, μτφρ. Καζαντζάκη-Κακριδῆ). Στὰ τέλη τοῦ πρώτου μ.Χ.

1. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Garlan, *δ.π.*, σ. 46-51 καὶ τὶς πολὺ βασικὲς βιβλιογραφικὲς του ὑποδείξεις βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη τοῦ W. Beringer, «*Servile status*» in the sources for early Greek history», *Historia* 31, 1982, σ. 13-32.

2. Βλ. Garlan, *δ.π.*, σ. 51-60, τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς του ὑποδείξεις καὶ τὴ μελέτη τῆς C. Mossé, *Ἡ ἀρχαίῃ Ἑλλάδι. Ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς τὸν Αἰσχύλο*, μτφρ. Στρατῆς Πασχάλης, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, (πρώτη γαλλικὴ ἐκδόση 1984), σ. 73-84 καὶ σποράδην.

αίωνα θεωρούνταν δεδομένο ότι για κάθε άνθρωπο «ή ἐλευθερία ἦταν τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ ἐνῶ ἡ δουλεία τὸ αἰσχροτέρου καὶ τὸ δυστυχέστερου» (Δίων Χρυσόστομος 14.1). Ἀνάλογες πληροφορίες ὑπάρχουν γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς ἐποχὲς ἀλλὰ καὶ πάλι, μὲ δυσκολία θὰ μπορούσαμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ εἰκόνα ὅσο ἀντικειμενικὴ καὶ ἀντιπροσωπευτικὴ θὰ θέλαμε.

Ἀπὸ τὶς ὑπάρχουσες πηγές (τουλάχιστον αὐτὲς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ προσφιλέστερο πεδίο ἐρευνας) προκύπτουν κατὰ βάση κάποιες θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες, ἰδιαίτερα φιλοσόφων ὅπως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης³. Οἱ θεωρητικὲς ἐπεξεργασίες ὁμως, παρὰ τὴν προφανή τους συνάφεια μὲ τὶς ἀπόψεις τῶν ἀνθρώπων χωρὶς φιλοσοφικὴ παιδεία, δὲν ἀποτελοῦν ἀσφαλὴ δείκτη γιὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Ἀκόμα πιὸ ἀβέβαιη εἶναι ἡ ἀντίδραση τῶν ἰδίων τῶν δούλων, δεδομένου ὅτι ὅλες οἱ πηγές ποὺ διασώζονται προέρχονται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, ὅταν πληροφοροῦμαστε τὴν περίπτωσή τοῦ μονομάχου ποὺ αὐτοκτόνησε γιὰ νὰ ἀποφύγει τὴ μοίρα τοῦ δούλου, προσεγγίζουμε καλῶτερα τὶς ἀπόψεις τῶν στωικῶν ποὺ ἀφηγοῦνταν τὸ περιστατικόν, παρὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ μέσου μονομάχου⁴.

Μὲ τὰ πορίσματα τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν συνδέεται καὶ μιὰ τρίτη πλευρὰ τοῦ προβλήματος: ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἐρμηνεύουν τοὺς ἐκάστοτε θεσμοὺς ἐξάρτησης καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ τοὺς θεσμοὺς αὐτοὺς, οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἀποφαίνονται γιὰ τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ δομὴ τῶν ἰδίων τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Οἱ ἔννοιες γύρω ἀπὸ τὶς ὁποῖες περιστρέφονται οἱ σχετικὲς συζητήσεις ἐδῶ καὶ ἐνάμιση περίπου αἰῶνα εἶναι κυρίως ἡ «δουλοκτητικὴ οἰκονομία» ὡς βάση τοῦ ἑλληνικοῦ ἢ/καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί, σὲ μικρότερο βαθμό, ὁ «δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς». Ἐκτὸς ὁμως ἀπὸ τὴν ἀποδοχή ἢ τὴν ἀπόρριψη τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ ἀποσαφήνισή τους γιὰ τὴν ὁποία δὲν γίνονται πάντα ὅλες οἱ ἀναγκαῖες προσπάθειες. Τὸ 1959, σ' ἓνα κλασικὸ σῆμα ἀρθρο τοῦ, ὁ Φίνλεϊ εἶχε ἀνοίξει ἓνα δρόμο προσέγγισης ποὺ ἐπηρέασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ κοινωνιολόγους καὶ τὸ 1975 συγκροτήθηκε ἓνας ἀντίπαλος θεωρητικὸς λόγος ἀπὸ τὸν Σέντ Κρουὰ ποὺ ἐπιτρέπει στὸ διάλογο νὰ προχωρήσει πιὸ πέρα⁵. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς ὥστόσο, κατὰ κανόνα, ἀπλῶς παίρνουν θέση ἀπέναντι στὶς διάφο-

3. Βλ. Garlan, *ὁ.π.*, σ. 151-9, τὶς σχετικὲς βιβλιογραφικὲς ὑποδείξεις καὶ G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδῖνο 1981, σ. 416-8. Μιὰ σημαντικὴ νεότερη μελέτη εἶναι τοῦ G. Cambiano, «Aristotle and the anonymous opponents of slavery» στὸ *Classical Slavery*, Λονδῖνο 1987, σ. 21-41, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιμελεῖται πρὶν τὸ θάνατό του ὁ Φίνλεϊ. Πβ. T. J. Saunders, «The controversy about slavery reported by Aristotle, *Politics*, I vi 1255a4 ff.», στὸ A. Moffatt, *Maistor... studies for Robert Browning*, Canberra 1984, σ. 25-36.

4. Σενέκας, *ep.* 70.

5. M. I. Finley, «Was Greek civilization based on slave labour?», *Historia* 8, 1959, σ. 154-64 (ἀναδημοσιευμένο ἀρκετὲς φορὲς) καὶ Ste. Croix, «Carl Marx and the history of classical antiquity», *Arethusa* 8, 1975, σ. 7-41· καὶ οἱ δύο μελετητὲς ἐπανήλθαν ἀρκετὲς φορὲς στὸ πρόβλημα τῆς δουλείας.

ρες σχετικές έννοιες εκλαμβάνοντας τὸ περιεχόμενό τους ὡς δεδομένο.

Τὴν τελευταία δεκαετία, ἡ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα γνωρίζει μία νέα ἀνθιση. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνθαρρυντικὰ χαρακτηριστικά τῆς νέας παραγωγῆς εἶναι ἡ αὐξανόμενη συνειδητοποίηση τῆς συνάφειας μεταξὺ τῆς συστηματικῆς διερεύνησης τῶν πηγῶν καὶ τῶν θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν. Ἔτσι, ἂν καὶ πολλὲς πρόσφατες ἐργασίες ἀσχολοῦνται μὲ ἐπιμέρους θέματα ὅπως οἱ ἀριθμητικὲς διακυμάνσεις στὴν παρουσία δούλων ἢ ἡ ποσοτικὴ συμβολὴ τῶν δούλων στὴν παραγωγή ὑλικῶν ἀγαθῶν, ὅλο καὶ λιγότερο παραγνωρίζεται πιά ὅτι οἱ ἀπαντήσεις σὲ τέτοια ἐρωτήματα ἐπηρεάζουν (καὶ ἐπηρεάζονται ἀπὸ) τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται⁶. Ἡ μελέτη τῶν πηγῶν γίνεται πιά συχνὰ μὲ σαφὴ ἐπιδίωξη τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴν ἀναμόρφωση τῶν θεωρητικῶν ἐννοιῶν. Σήμερα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις δὲν γίνονται στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας ἀλλὰ στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Σὲ ἓνα τέτοιο πνεῦμα πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ διαβαστεῖ τὸ βιβλίο τοῦ Ἰβὸν Γκαρλάν, *Ἡ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* πού ἐκδόθηκε τὸ 1982 καὶ κυκλοφόρησε πρόσφατα σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση.

Οἱ βασικὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν πού ἐπεξεργάζεται καὶ ἀναδεικνύει καὶ οἱ ἀφθονες βιβλιογραφικὲς του παραπομπές. Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε καὶ στὰ δύο αὐτὰ ζητήματα. Οἱ πρωτογενεῖς πηγὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, καὶ ἰδιαίτερα στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμος, εἶναι *σχετικὰ* περιορισμένες. Τὸ μέγιστο μέρος τῶν πληροφοριῶν προέρχεται ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες στὶς ὁποῖες μπορεῖ κανεὶς νὰ προσθέσει, ἐντελῶς βοηθητικά, κάποιες ἐνδείξεις ἀπὸ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα —κυρίως, ἂν καὶ ὄχι ἀποκλειστικά, ἀπὸ παραστάσεις ἀγγείων. Οἱ γραπτὲς πηγὲς εἶναι τεσσάρων εἰδῶν: Πρῶτα ἀπ' ὅλα ὑπάρχουν οἱ μυκηναϊκὲς πινακίδες τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσσοῦ γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος παραπάνω. Δεύτερον, ὑπάρχουν τὰ φιλολογικὰ κείμενα πού κάνουν συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· σ' αὐτὰ περιλαμβάνονται τὰ ἔργα τῆς ἐπικῆς καὶ δραματικῆς ποίησης πού θέλουν μεγάλῃ προσοχῇ πρὶν χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱστορικὲς μαρτυρίες. Τρίτη ὁμάδα γραπτῶν πηγῶν ἀποτελοῦν οἱ ἐπιγραφὲς πού ἀναφέρονται σὲ δούλους· παρὰ τὸ μικρὸ τους ἀριθμὸ, οἱ

6. Ἡ βασικὴ μελέτη πού προσπάθησε νὰ προσεγγίσει τὴ ρωμαϊκὴ κοινωνία ἀναζητώντας τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τῶν δούλων εἶναι τοῦ K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Cambridge 1978. Τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ R. MacMullen, «Late Roman slavery», *Historia* 36, 1987, σ. 359-82 (μὲ πλούσια βιβλιογραφία) διερευνᾷ, σὲ πολεμικὴ πρὸς τὸν Σέντ Κρουά, τοὺς ὅρους ἐπιβίωσης τῆς δουλείας στὴν ὕστερη Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία· στὸ ἐπίκεντρο τῆς διερεύνησης εἶναι οἱ ἀριθμητικὲς μεταβολὲς πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν πηγῶν. Πβ. C. R. Whittaker, «Circe's pigs: From slavery to serfdom in the later Roman world», στὸ *Classical Slavery*, σ. 88-122.

ἐπιγραφές αὐτές εἶναι ιδιαίτερα πολύτιμες γιατί καταγράφουν συγκεκριμένα στοιχεία με ἀρκετὴ ἀκρίβεια (π.χ. πόσοι δοῦλοι ἐργάστηκαν σ' ἓνα δημόσιο ἔργο, τί ποσὰ κατέβαλαν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς ἐλευθερίας τους κ.λπ.). Τέταρτη ὁμάδα εἶναι οἱ αἰγυπτιακοὶ πάπυροι, καὶ ἀνάμεσά τους ἰδιωτικὲς ἐπιστολές, ποὺ κάνουν ἐπίσης συχνὲς ἀναφορὲς σὲ δούλους· οἱ πάπυροι αὐτοὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους ἀλλὰ σὲ ὀρισμένα ζητήματα, ὅπως τὸ ζήτημα τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας δούλος ἀποκοτοῦσε τὴν ἐλευθερία του, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀποτυπώνουν συνήθειες ποὺ, χωρὶς νὰ μαρτυροῦνται, ἐπικρατοῦσαν καὶ στοὺς κλασικοὺς χρόνους⁷.

Παρὰ τὸ ὅτι οἱ πληροφορίες τῶν γραπτῶν πηγῶν εἶναι δεδομένες, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλες σὲ μιὰ μελέτη. Κάθε μελετητὴς ἐπιλέγει, ἀνάλογα μὲ τὸ συγκεκριμένο του ἀντικείμενο, τὰ χωρία ποὺ τοῦ χρειάζονται καὶ προσπαθεῖ νὰ συναγάγει ἀπ' αὐτὰ κάποια συμπεράσματα. Ὅρισμένα χωρία εἶναι τόσο εὐγλωττα καὶ ἐνδεικτικά ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους σὲ ὅλες σχεδὸν τίς σχετικὲς μελέτες· ἄλλα ἀξιοποιοῦνται περιστασιακά· πολὺ σπάνια ἐπισημαίνονται καὶ κάποια χωρία γιὰ πρώτη φορά. Ἡ ἀξία λοιπὸν μιᾶς νέας ἐργασίας ἔγκειται κυρίως στὸν τρόπο ἀνάδειξης τῶν πηγῶν, στὴν ταξινόμηση τῶν θεμάτων ἔτσι ὥστε νὰ φωτίζονται πλευρὲς ποὺ μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή παρέμεναν στὸ σκοτάδι, καὶ στὴν πειστικότητα τῶν προτεινόμενων ἐρμηνειῶν. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς πλευρὲς τὸ βιβλίο τοῦ Γκαρλάν ἀποτελεῖ θετικὴ συμβολή — κυρίως ἴσως στὸ τρίτο κεφάλαιο «Δουλοκτητικὲς θεωρίες καὶ πρακτικὲς», ὅπου ἐξετάζονται ζητήματα τὰ ὁποῖα ἔχουν προκαλέσει τίς περισσότερες παρανοήσεις. Σχεδὸν σὲ κάθε ἐπιμέρους θέμα, ὁ μελετητὴς ἀκολουθεῖ τοὺς δρόμους ποὺ ἔχουν ἀνοίξει ἄλλοι μεγάλοι δάσκαλοι (οἱ συλλογισμοὶ τοῦ Φίνλεϊ καὶ τοῦ Βιντάλ-Νακέ, γιὰ παράδειγμα, εἶναι συχνὰ παρόντες)· πρωτοτυπεῖ ὅμως προσφέροντας μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, στὸ φῶς τῶν πιὸ πρόσφατων δεδομένων⁸.

Ἡ σύγχρονη βιβλιογραφία γιὰ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ιδιαίτερα ὀγκώδης. Συστηματικὴ διερεύνηση τοῦ θέματος ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅταν ἔκανε τὴν ἐμφάνισή της ἡ πρώτη μεγάλη, συνθετικὴ καὶ αὐτοτελὴς ἐργασία⁹. Ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ οἱ πρώτες προσπάθειες συγκρότησης κοινωνιολογικῶν ἐννοιῶν γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας καὶ ιδιαίτερα τῆς συμβολῆς της στὴν παραγωγὴ¹⁰.

7. Βλ. Garlan, *ὁ.π.*, σ. 121.

8. Ὡς σημειώσουμε ὅτι ὁ Γκαρλάν ἔχει στὸ ἐνεργητικό του καὶ ἐξειδικευμένες ἐργασίες γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο· μάλιστα, στὸν πρόσφατο συλλογικὸ τόμο *Classical Slavery*, ὁ Γκαρλάν ἔχει συνεισφέρει μιὰ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα μελέτη, «War, piracy and slavery in the Greek world», ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κύρια πηγή γιὰ τὴν προμήθεια δούλων στὸν ἑλληνικὸ κόσμο δὲν ἦταν οἱ πόλεμοι, ὅπως συχνὰ πιστεύεται, ἀλλὰ τὸ ἐμπόριο μὲ ὀρισμένες γειτονικὲς περιοχές.

9. H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, Παρίσι 1847 (3 τόμοι).

10. Γιὰ μιὰ χρήσιμη εἰσαγωγὴ στὸ θέμα αὐτὸ βλ. M. M. Austin καὶ P. Vidal-Naquet, *Economic and*

Ένας σύγχρονος μελετητής που θέλει να παρουσιάσει το φαινόμενο της δουλείας στην αρχαιότητα, ακόμα κι αν επιλέξει να ασχοληθεί με μια μικρή χρονική περίοδο, δεν είναι δυνατόν να επιχειρήσει ταυτόχρονα αναλυτική παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Ο Γκαρλάν καταφέρνει να δώσει τόσες βιβλιογραφικές πληροφορίες ώστε από τη μια να αναδεικνύει τις μελέτες που τον έχουν επηρεάσει και από την άλλη να οδηγεί τον αναγνώστη σε πιο διεξοδικές διαπραγματεύσεις επιμέρους θεμάτων. Μεγαλύτερη ακόμα αξία έχει το γεγονός ότι δεν αρκείται, όπως γίνεται συνήθως, στην παραγωγή των μελετητών της Δύσης. Τα τελευταία χρόνια ή επικοινωνία μεταξύ ιστορικών που γράφουν στα αγγλικά, στα γερμανικά, στα γαλλικά και στα ιταλικά είναι σχετικά άμεση, χωρίς διαμεσολαβήσεις και χωρίς μεγάλες καθυστερήσεις (πριν λίγα ακόμα χρόνια οι αγγλόφωνοι μελετητές αγνοούσαν βασικές μελέτες γραμμένες στα γαλλικά και το αντίστροφο). Αντίθετα, εκτός από τις μελέτες των ανατολικογερμανών ιστορικών, ή παραγωγή ιστορικών άλλων χωρών της ανατολικής Ευρώπης γινόταν γνωστή στη Δύση σχεδόν αποκλειστικά μέσω γερμανικών μεταφράσεων. Ο Γκαρλάν, με τη βοήθεια της γυναίκας του, όπως μάς πληροφορεί, επισημαίνει πολλές ενδιαφέρουσες μελέτες γραμμένες στα ρωσικά. Και μόνη ή επισήμανση αυτή ανοίγει για τον άνυποψιαστο αναγνώστη της Δύσης ένα νέο βιβλιογραφικό πεδίο και μαζί δημιουργεί την ανάγκη για σχετικές μεταφράσεις.

Το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου επιγράφεται «Συμπεράσματα». Στην πραγματικότητα, όπως εξηγεί ο συγγραφέας, δεν πρόκειται για συμπεράσματα αλλά για όρισμένους πρόσθετους συλλογισμούς, πιο σωστά ίσως για όρισμένες γενικεύσεις. Οι τελευταίες έννεα σελίδες αποτελούν ένα «ιχνογράφημα των προσωπικών του λύσεων» (έστω προσωρινών) στα θεωρητικά προβλήματα που προκύπτουν από το χαρακτηρισμό της ελληνικής κοινωνίας ως «δουλοκτητικής» και των δούλων της ως «κοινωνικής τάξης». Η σχετική συζήτηση συναρτάται, κατά τον Γκαρλάν, με την εγκυρότητα της ίδιας της μαρξιστικής προσέγγισης, δηλαδή, με την ικανότητα του μαρξισμού «να καταλαμβάνει θεμιτά το σύνολο του ιστορικού πεδίου» (σ. 243, 251). Παρά τη μεγάλη συντομία με την οποία παρουσιάζεται το θέμα αυτό, οι συλλογισμοί που διατυπώνονται άποσαφηνίζουν όρισμένα ζητήματα που συχνά εκλαμβάνονται, χωρίς διερεύνηση, ως δεδομένα.

Social History of Ancient Greece, Λονδίνο 1977, σ. 3-35· στα όσα αναφέρονται εκεί θα πρέπει να προσθέσουμε την ουσιαστική συμβολή του Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, 3 τόμοι, που εκδόθηκαν από το 1854 ως το 1856 και οι οποίοι επηρέασαν πάρα πολλούς μελετητές, συμπεριλαμβανομένου του Μάρξ· περισσότερες βιβλιογραφικές πληροφορίες στο N. Brockmeyer, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum 1971.

Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, ἀπὸ τὴ συζήτηση προκύπτει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅτι τὰ θεωρητικὰ αὐτὰ προβλήματα εἶναι ἀλληλένδετα καὶ ὅτι, κατὰ συνέπεια, ἡ τοποθέτηση κάθε μελετητῆ σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ ἐπηρεάζει κατ' ἀνάγκη τὴν τοποθέτησή του στὰ ἄλλα.

Ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ δοῦλοι δὲν κατεῖχαν κοινὴ θέση στὴν παραγωγὴ καὶ ὅτι ἔτσι δὲν ἀποτελοῦσαν *ἐνιαία* κοινωνικὴ τάξη ἢ ὁμάδα προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς πηγές. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἔχει προβληματίσει συχνὰ τοὺς μελετητὲς σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ἀρνοῦνται κάποτε τὸ δουλοκτητικὸ χαρακτήρα τῆς ἀρχαιότητος καὶ νὰ ἀπορρίπτουν ἀκόμα καὶ τὴν ἔννοια τοῦ «δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς». Ἐνας «τρόπος παραγωγῆς», πιστεύουν πολλοί, ἰδιαίτερα ἂν θέλουμε νὰ τὸν θεωρήσουμε κυρίαρχο, πρέπει κατὰ τὴν ἀνάπτυξή του νὰ ἐνοποιεῖ τὶς κοινωνικὲς κατηγορίες ὅχι νὰ διαιωνίζει τὶς ἀρχικὲς τοὺς διαφορές. Στὴν ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, παρόλο πὺ ἡ νομοθεσία ἐνοποιοῦσε τοὺς δούλους ξεχωρίζοντάς τοὺς ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους ἀνθρώπους, ἡ ἴδια ἢ παραγωγικὴ διαδικασία τοὺς διασποῦσε ἀποδίδοντάς τοὺς πολὺ διαφορετικοὺς ρόλους. Ἄν καὶ ὑπῆρχε ἡ γενικὴ τάση στὸν καθημερινὸ λόγῳ νὰ ἐξισώνονται ὅλες οἱ κατηγορίες ἐξαρτημένων ἀνθρώπων, στὴν πραγματικότητα ὅχι μόνο οἱ εἰλωτες (καὶ οἱ ἄλλες ὁμάδες μὲ τὰ διάφορα κατὰ περιοχὲς καὶ ἐποχὲς ὀνόματα) διέφεραν πάντα ἀπὸ τοὺς τυπικοὺς δούλους ἀλλὰ καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁμάδας τῶν δούλων ἀναδεικνύονταν συνεχῶς νέες διακρίσεις. Τὸ εὐλογο συμπέρασμα θὰ ἦταν λοιπὸν εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὸ θεμελιακὸ ρόλο τῆς οἰκονομίας στὴν ἀνάλυσή μας τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ νὰ ἀποδεχτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὴν κυριαρχία τῶν νομικῶν σχέσεων εἴτε νὰ ἀρνηθοῦμε τὴν ἀποφασιστικὴ συμβολὴ τῆς δουλείας στὴν οἰκονομία.

Ὁ Γκαρλὰν προσπαθεῖ κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ἀποφύγει αὐτὸ τὸ δίλημμα. Διαβάζοντας τὰ συμπεράσματά του κάπως προσεκτικὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι συναρτᾷ τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς δουλοκτητικῆς ἀπὸ τὸ ποιὸς θὰ θεωρήσουμε δούλους· καὶ τὸ ἂν θὰ θεωρήσουμε τοὺς δούλους κοινωνικὴ τάξη τὸ συναρτᾷ μὲ τὸ πῶς θὰ ἐννοήσουμε τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία. Τὰ δύο ἐρωτήματα, ὅπως τελικὰ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης, εἶναι οἱ δύο ὅψεις ἐνὸς κεντρικοῦ ἐρωτήματος: πῶς σχετίζονται στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμῳ οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις, πὺ ἄλλοτε παίρνουν τὴ μορφή νομικοπολιτικῶν σχέσεων καὶ ἄλλοτε συγγενικῶν σχέσεων, μὲ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις, δηλαδὴ μὲ τὴν οἰκονομία; Ὁ συγγραφέας, δανειζόμενος τὴν ἀπάντησή του ἀπὸ τὸν Γκοντελιέ, ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κυρίαρχες κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι μὴ οἰκονομικῆς φύσης γιὰ λόγους «σὲ τελευταία ἀνάλυση» οἰκονομικούς: οἱ συγγενικὲς καὶ οἱ νομικοπολιτικὲς σχέσεις, «πὺ ἀνάγονται σήμερα στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐποικοδομήματος, λειτουργοῦσαν τότε ὡς παραγωγικὲς σχέσεις» (σ. 248).

Ἡ γενικὴ αὐτὴ τοποθέτηση παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ ἀνοίγει τὸ πεδίο γιὰ μιὰ συζήτηση πὺ δὲν ἔχει ἀκόμα γίνεῖ σὲ ὅσο βάθος ἐπιτρέπουν τὰ διαθέσιμα σήμερα ἱστορικὰ δεδομένα. Μάλιστα, τὰ πληροφορικὰ στοιχεῖα πὺ

έχει αναδείξει ο Γκαρλάν επιτρέπουν να προχωρήσουμε τις θεωρητικές του παρατηρήσεις πολύ περισσότερο απ' όσο ο ίδιος κρίνει σκόπιμο. Άς ξεκινήσουμε από τη βασική διάκριση που υιοθετεί μεταξύ των δούλων που αποτελούσαν εμπορεύσιμο είδος (όπως στην Αθήνα) και των άλλων εξαρτημένων ανθρώπων που υφίσταντο, όπως λέει ο ίδιος, κοινοτικό καταναγκασμό (όπως στη Σπάρτη). Για να άπλοποιήσω τη συζήτηση που ακολουθεί θα αναφέρομαι στο εξής σε δούλους και εἴλωτες, παρόλο που με τη λέξη *δοῦλος* οί αρχαῖοι Ἕλληνες δήλωναν συχνά και τους εἴλωτες και παρόλο που οί εἴλωτες δὲν αποτελούσαν παρά μιὰ μόνο κατηγορία αὐτῶν που υφίσταντο «κοινοτικό καταναγκασμό».

Ὁ Γκαρλάν, δικαιολογώντας τὴν ἀπόφασή του νὰ κάνει αὐτὴ τὴ θεμελιακὴ διάκριση που καθορίζει τὴ δομὴ ὅλης του τῆς μελέτης, δηλώνει ὅτι τὰ κριτήριά του ἦταν θεωρητικὸς χαρακτήρα. Ἀντὶ νὰ ὑποπέσει στὸ «ὀλέθριο σφάλμα, τόσο πολιτικὰ ὅσο καὶ ἱστορικὰ», νὰ κάνει «σύγχυση ἐκεῖ που πρέπει νὰ γίνεи διάκριση», χρησιμοποίησε «γενικὰ ὅρους που τονίζουν τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν τρόπων ἐκμετάλλευσης» που, κατὰ τὴν κρίση του, «δὲν μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν στὴν καθαρὴ δουλεία» (σ. 244). Οἱ θεωρητικὲς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς εἶναι σχετικὰ προφανεῖς: ἂν δουλοκτητικὴ κοινωνία εἶναι αὐτὴ που διαθέτει μαζικὰ «δούλους» μετὴ στενὴ σημασία, τότε ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἦταν δουλοκτητικὸς «μόνο σὲ περιορισμένους τόπους καὶ χρόνους» (σ. 244)· καὶ ἂν ἕνας τρόπος παραγωγῆς εἶναι δουλοκτητικὸς ὅταν βασίζεται στὴν ἐργασία «δούλων», τότε, ἀκόμα καὶ σὲ δουλοκτητικὲς κοινωνίες, αὐτὸς ὁ τρόπος παραγωγῆς συνυπῆρχε πάντα μετὰ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς (σ. 245). Ἐκεῖνο ὥστόσο που χρειάζεται περισσότερη συζήτηση εἶναι ἡ θεωρητικὴ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διάκρισης. Τὶ εἶναι ἐκεῖνο που ξεχωρίζει τὸ δούλο ἀπὸ τὸν εἴλωτα ἔτσι ὥστε οἱ δύο αὐτοὶ τύποι εξαρτημένων ἀνθρώπων νὰ ὀρίζουν δύο διαφορετικὲς κοινωνίες καὶ δύο διαφορετικὸς τρόπους ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς;

Ὅρισμένες οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ ἀπὸ καιρό¹¹. Ὡς ἐμπόρευμα, ὁ δούλος μπορούσε νὰ ἀγοραστῇ καὶ νὰ πωληθεῖ (στὰ πλαίσια τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης) δίνοντας τὴ δυνατότητα στὸ δεσπότη του νὰ διατηρεῖ ἐκεῖνο τὸν ἀριθμὸ δούλων που τοῦ ἦταν ἀπαραίτητος γιὰ τὶς ἀνάγκες κάθε στιγμῆς. Ἐτσι, ἂν κάποια ἐποχὴ ἕνας δεσπότης κατεῖχε περισσότερους δούλους ἀπ' ὅσους ἀπαιτοῦσαν οἱ ἐργασίες του, μπορούσε νὰ πωλήσει ἢ νὰ ἐκμισθώσει τοὺς πλεονάζοντες ὥστε νὰ μὴ ἐπιβαρύνεται μετὴ τὴ διατροφή τους καὶ νὰ μὴ δεσμεύει τὸ κεφάλαιό του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, καὶ αὐτὸ εἶναι ἴσως πιὸ σημαντικό, ἕνας δεσπότης μπορούσε στὴν κατάλληλὴ εὐκαιρία νὰ ἐπεκτείνει σημαντικὰ τὶς οἰκονομικὲς του δραστηριότητες. Ἐνας γαιοκτῆμονας που διέθετε τὸ ἀναγκαῖο ποσὸ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράσει νέα κτήματα χωρὶς νὰ τὸν ἀπασχολεῖ

11. Ἐχὼ παρουσιάσει ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ζητήματα αὐτὰ στὴ μελέτη μου *Δοῦλοι, δουλεία καὶ δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς*, Ἀθήνα, Ὁ Πολίτης, 1987· ἐδῶ ἐπιχειρῶ νὰ ἐντοπίσω ὁρισμένες πλευρὲς που δὲν μετὰ ἀπασχόλησαν ἐκεῖ ἀρκετά.

ιδιαίτερα τὸ πρόβλημα τῶν καλλιεργητῶν. Ἄν μάλιστα διέθετε τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τοῦ πατέρα τοῦ Ἰσχύμαχου (ὅπως ἐμφανίζεται στὸν *Οἰκονομικὸ* τοῦ Ξενοφῶντα), μπορούσε νὰ ἀγοράζει διαρκῶς ἀκαλλιεργήτους ἀγρούς φθηνὰ καὶ νὰ τοὺς μεταπωλεῖ ἀκριβὰ, ἔχοντάς τοὺς μετατρέψει σὲ παραγωγικούς· ἡ σχεδὸν ἀπεριόριστη δυνατότητα ἐξεύρεσης τῶν ἀπαιτούμενων δούλων θεωροῦνταν δεδομένη (20.21 κ.έ.).

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἰσχύουν κυρίως γιὰ τοὺς μεγάλους γαιοκτήμονες. Σὲ πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα εἶναι σχετικὰ προφανὲς ὅτι οἱ γαιοκτήμονες αὐτοὶ ἀντλοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εἰσοδημάτων τοὺς ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων. Ὁ Σέντ Κρουὰ μάλιστα ἔχει χρησιμοποιήσει αὐτὸ τὸ δεδομένο γιὰ νὰ ὀρίσει ἀκριβῶς τὸν δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς¹². Στὰ μικρότερα νοικοκυριὰ τὰ πράγματα ἦταν διαφορετικά. Ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων ποὺ ἀξιοποιοῦσε γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τῆς παραγωγῆς μιὰ σχετικὰ φτωχὴ ἢ μιὰ «μεσαία» οἰκογένεια ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης¹³. Εἶναι ὥστόσο φανερό ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ πιὸ φτωχὴ οἰκογένεια διέθετε συχνὰ τουλάχιστον ἓνα μὲ δύο δούλους —ἔστω κι ἂν αὐτοὶ δὲν ἀπασχολοῦνταν εἰδικὰ στὴν ἀγροτικὴ ἢ σὲ ὅποια ἄλλη παραγωγή. Πῶς πρέπει νὰ κατανοηθεῖ στὰ θεωρητικά μας πλαίσια ἡ θέση αὐτῶν τῶν δούλων ποὺ εἴτε δὲν παρήγαγαν εἴτε παρήγαγαν πολὺ μικρὸ πλεόνασμα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ὀφείλουμε νὰ συμπεριλάβουμε στὴν ἀνάλυσή μας τὶς ἴδιες τὶς οἰκογένειες ποὺ ἀξιοποιοῦσαν αὐτοὺς τοὺς δούλους. Ὅπως ἔχει ἤδη διαφανεῖ παραπάνω, ἡ οἰκογένεια ἀποτελοῦσε πολὺ συχνὰ στὴν ἀρχαιότητα *ἐνιαία* παραγωγικὴ μονάδα· τὸ ἂν ὅλα ἡ ὀρισμένα μόνο ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συμμετεῖχαν ἅμεσα στὴν παραγωγή ἔχει πολὺ μικρὴ σημασία. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ παραγωγικὴ θέση ὅλης τῆς οἰκογένειας. Αὐτὸ μπορεί νὰ μοιάζει λίγο παράδοξο σὲ προσεγγίσεις ποὺ δίνουν προτεραιότητα στὴ θέση τῶν ἀτόμων. Στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα ὅμως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες κοινωνίες, πολλὰ ἄτομα δὲν συμμετεῖχαν στὴν παραγωγή παρὰ διαμέσου τῆς οἰκογένειας στὴν ὁποία ἐντάσσονταν εἴτε μὲ συγγενικοὺς δεσμοὺς εἴτε χωρὶς αὐτοὺς. Ἡ παρουσία τῶν ἀτόμων αὐτῶν διευκόλυνε τὸν παραγωγικὸ ρόλο τῶν οἰκογενειῶν ἀκόμα καὶ ὅταν ἡ ἐργασία ποὺ πρόσφεραν οἱ ἴδιοι δὲν ἦταν παραγωγικὴ. Ἐνας δοῦλος ὑπηρέτης ποὺ φρόντιζε τὸ σπίτι ἐπέτρεπε στὰ ἄλλα μέλη τοῦ νοικοκυριοῦ νὰ ἐργάζονται στοὺς ἀγρούς. Μιὰ δούλη τροφὸς ἀναλάμβανε τὴν ἀνατροφή ἑνὸς παιδιοῦ ποὺ εἶχε χάσει τὴ μητέρα του, ἐξασφαλίζοντας τὴν φυσικὴ ἀναπαγωγή τῆς οἰκογένειας.

12. Ste. Croix, «Ὁ Κάρλ Μάρξ καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου», *Ὁ Πολίτης* 69-70, 1985.

13. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ προβάλλει στὶς ἀπόψεις τοῦ Ste. Croix, *The Class Struggle* καὶ τοῦ M. H. Jameson, «Agriculture and slavery in classical Athens», *Classical Journal* 73.2, 1977-78, σ. 122-45 ἢ E. Meikins Wood, «Agricultural slavery in classical Athens», *American Journal of Ancient History* 8.1, 1983, σ. 1-47, καὶ πιὸ πρόσφατα στὸ *Peasant Citizen and Slave*, Λονδῖνο 1988, σ. 42-80.

Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ποὺ στὰ μικρὰ νοικοκυριά κάλυπταν ἓνα μεγάλο φάσμα ὑπηρεσιῶν δὲν ἀποτελοῦν, σύμφωνα μὲ τοὺς καθιερωμένους ὁρισμούς, μέλη μιᾶς κοινωνικῆς τάξης. Οὔτε σαφὴ θέση στὴν παραγωγή κατεῖχαν, οὔτε κοινὴ «κοινωνικὴ συνείδηση» διέθεταν, ἂν θέλουμε νὰ τὴν συμπεριλάβουμε κι αὐτὴ στὸν ὁρισμὸ τῶν τάξεων. Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ὄριζαν ἀκόμα λιγότερο ἓναν «δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς». Ἡ συνολικὴ παραγωγή ἑνὸς μικροῦ ἢ μεσαίου νοικοκυριοῦ ὄχι μόνον δὲν προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὴ δική τους ἐργασία ἀλλὰ, τὸ πιὸ σημαντικό, προοριζόταν κυρίως γιὰ αὐτοκατανάλωση καθὼς δὲν ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιλάβει ἐμπορεύσιμο πλεόνασμα.

Θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τοὺς δούλους αὐτοὺς, ἀκολουθώντας τὸν Γκοντελιέ, τάξεις, ὅχι μὲ τὴν αὐστηρὴ σημασία ἀλλὰ μὲ ἓναν τρόπο μὴ εἰδικό, *μεταφορικό* (σ. 249) ἢ θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς χαρακτηρίσουμε «κοινωνικὴ κατηγορία», δηλαδὴ ὁμάδα ποὺ διακρίνεται κυρίως γιὰ τὰ νομικά, ἰδεολογικὰ ἢ πολιτικὰ καὶ ὄχι τὰ οἰκονομικά της χαρακτηριστικά. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς διαφύγει εἶναι ὁ «σὲ τελευταία ἀνάλυση» οἰκονομικὸς τοὺς ρόλος. Ἡ δουλεία, ἔστω καὶ μὲ αὐτὸ τὸν ἑμμεσο τρόπο «εἰσχωροῦσε» ἀποφασιστικὰ στὶς παραγωγικὲς σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς (καὶ ρωμαϊκῆς) ἀρχαιότητος.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγούνται ἀπαντοῦν ἐν μέρει μόνον στὶς γενικὲς ἀντιρρήσεις ποὺ ἔχουν διατυπωθεῖ. Ἀκόμα κι ἂν συνδέσουμε τοὺς δούλους τῶν μικρῶν καὶ μεσαίων νοικοκυριῶν μὲ τὴν οἰκονομία πάλι παραμένουν εὐρύτατες κατηγορίες δούλων, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, οἱ ἑκατοντάδες προσωπικοὶ ὑπηρετές στὰ σπίτια τῶν ρωμαίων ἀριστοκρατῶν, ποὺ δὲν εἶχαν οὔτε ἑμμεση σχέση μὲ τὴν παραγωγή. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε ἴσως μεγάλη σημασία ἂν ἡ διόγκωση τῶν μὴ παραγωγικῶν ὁμάδων δούλων, ποὺ περιλαμβάνουν τὰ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς γραφειοκρατίας¹⁴, δὲν συνέπιπτε χρονικὰ μὲ τὴν ἐπέκταση τῶν αὐτοκρατορικῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων σὲ χῶρες ὅπου οὔτε κυριαρχοῦσε οὔτε ἐπεκτεινόταν δραματικὰ ἡ ἀξιοποίηση δούλων στὴν παραγωγή.

Γιὰ νὰ διατυπώσουμε τὸ πρόβλημα αὐτὸ κάπως πιὸ γενικευμένα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι «οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις» δὲν ἔτειναν παντοῦ καὶ πάντα, ὅπως οἱ καπιταλιστικὲς, στὴν «ἀποσύνθεση» ἢ στὴ «διάλυση» τῶν ἄλλων προγενέστερων παραγωγικῶν σχέσεων. Ἀπεναντίας, ὅπως δείχνει τὸ παράδειγμα τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ἡ δουλοκτητικὴ οἰκονομία τῆς Ἀθήνας, παρὰ τὸ ὅτι ἀπέδειξε τὰ πλεονεκτήματά της, δὲν ἐπεκτάθηκε στὴ Σπάρτη. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἴδια τὴν κλασικὴ Ἀθήνα οἱ δουλοκτητικὲς παραγωγικὲς σχέσεις, παρὰ τὴ σχεδὸν διαρκὴ τους ἐπέκταση μετὰ ἀπὸ τοὺς περσικοὺς πολέμους, δὲν ἔτειναν νὰ διαλύσουν τίς μὴ δουλοκτητικὲς σχέσεις. Σὲ γενικὲς γραμμές, οἱ ἐλληνικὲς πό-

14. P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972.

λεις διατήρησαν τὰ ιδιαίτερα παραγωγικά τους συστήματα ὅπως αὐτὰ εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα ἢ καὶ νωρίτερα, ἀκόμα καὶ ὅταν μπῆκαν σὲ περίοδο οἰκονομικῆς παρακμῆς.

Ὁ Γκαρλάν ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα αὐτὸ στὰ συμπεράσματά του μὲ μιὰ πολὺ σύντομη παρατήρηση: Ὁ ἀρχαῖος δουλοκτητικὸς τρόπος παραγωγῆς ἐμφανίστηκε «κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, ὄχι μιᾶς ἐσωτερικῆς ὠρίμανσης ἢ μιᾶς αὐτόνομης ἀνάπτυξης τοῦ φαινομένου τῆς ἐκμετάλλευσης, ἀλλὰ, μιᾶς σύγκλισης δυνάμεων ποὺ ἦσαν λίγο ἢ πολὺ ἀνεξάρτητες καὶ δροῦσαν σὲ διάφορους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς» (σ. 245). Μὲ ἄλλα λόγια οἱ ἐλληνικὲς (καὶ ρωμαϊκὲς) κοινωνίες δὲν ὠδηγήθηκαν στὸν δουλοκτητικὸ τρόπο παραγωγῆς μέσα ἀπὸ ἱστορικὲς νομοτέλειες, πού, ἂν ὑπῆρχαν, θὰ ἔπρεπε νὰ ὠδηγήσουν ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον νὰ περάσει ἀπὸ τὰ ἴδια παραγωγικά στάδια. Ἄν στὴν Ἀθήνα καὶ σὲ ὀρισμένες ἄλλες πόλεις δὲν συνέπιπταν κάποιες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συγκυρίες, *ἀνεξάρτητες* σὲ μεγάλο βαθμὸ μεταξύ τους, τότε δὲν θὰ εἶχε δημιουργηθεῖ ἐκεῖ ποτὲ ἓνα τέτοιο παραγωγικὸ σύστημα¹⁵.

Ἀποδίδοντας τὴ διαμόρφωση ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς σὲ συγκυριακὲς συμπτώσεις μᾶλλον παρὰ σὲ ἐνδογενεῖς ὅρους ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, τοποθετούμαστε ταυτόχρονα καὶ στὸ πρόβλημα τῶν μεταβάσεων. Οἱ «γενικὲς θεωρίες τῶν μεταβάσεων» ποὺ ἐπεξεργάζονται ὀρισμένοι σύγχρονοι μελετητὲς, ἀκολουθώντας τὴ σκέψη τοῦ Μάρξ, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν παρὰ περιορισμένη ἐφαρμογὴ στὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος. Κατὰ τὸν Γκοντελιέ, γιὰ παράδειγμα, «ἡ μετάβαση δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτύχει πραγματικά, παρὰ μόνο ὅταν ὁ *παλαιὸς* τρόπος παραγωγῆς φτάσει, μέσα ἀπὸ τὴ *δική* του ἐσωτερικὴ κίνηση, μέσα ἀπὸ τὶς δικές του *ἀντιφάσεις*, στὸ σημεῖο νὰ ἀποσυντίθεται ἐν μέρει, νὰ διαλύει ἐδῶ κι ἐκεῖ τὶς μορφὲς ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ὀργάνωσή του. Αὐτὴ ἡ διάλυση ἀποδεσμεύει νέες μορφὲς παραγωγῆς ἢ, τουλάχιστον, ἀποδεσμεύει παλαιὰ στοιχεῖα καὶ τὰ καθιστᾷ κατάλληλα γιὰ ἓνα νέο συνδυασμὸ, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει τότε νὰ “ὑπαγάγει τυπικά” διάφορες διαδικασίες ἐργασίας ποὺ ἔχουν κληροδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ἔχουν ὀργανωθεῖ πάνω στὴν παλαιὰ ὕλική καὶ τεχνικὴ βάση»¹⁶. Ἡ ἐμμονὴ ὅμως στὴν «ἐσωτερικὴ κίνηση» ἐνὸς τρόπου παραγωγῆς ὑποβαθμίζει τὴ σημασία τῶν «ἐξωτερικῶν» πολιτικῶν παραγόντων.

Ἡ ἐπέκταση τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς στὴ Β. Ἀφρικὴ μετὰ τὴν ἐνσωμάτωσή της στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καὶ ἡ μὴ ἐπέκτασή της στὶς περιοχὲς τῶν πρῶν ἑλληνιστικῶν βασιλείων καὶ κυρίως στὴν Αἴγυπτον σχετίζεται ὅπωςδήποτε μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς περιοχὲς αὐτὲς τὴ στιγμὴ τῆς κατάκτησής τους ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ παραγνωρίσουμε εἶναι τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς κατάκτησης. Καμιὰ

15. Πβ. Κυρτάτας, *ὁ.π.*, σ. 119-26.

16. M. Godelier, *Ἡ θεωρία τῆς μετάβασης στὸν Μάρξ*, Ἀθήνα, Gutenberg, 1987, σ. 57.

έσωτερική διαδικασία δεν φαίνεται να οδηγούσε από μόνη της τη Β. 'Αφρική στην επέκταση της δουλοκτησίας. 'Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για τις συνθήκες κρίσης του δουλοκτητικού τρόπου παραγωγής. 'Ο στρατιωτικός παράγοντας είχε αποφασιστικές επιπτώσεις στη συγκεκριμένη μορφή που πήρε ή παρακμή της δουλοκτητικής οικονομίας και στη συγκεκριμένη μορφή που πήρε ο κοινωνικός σχηματισμός που αναδείχτηκε μετά τις γοητικές επιδρομές¹⁷.

'Ορισμένοι μελετητές που έχουν ασχοληθεί με τα θεωρητικά προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών έχουν επισημάνει ότι ή γενική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής να αποσυνθέτει ή έστω να μεταμορφώνει ριζικά τους άλλους τρόπους παραγωγής με τους όποιους έρχεται σε έπαφή δεν παρατηρείται πάντα στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες¹⁸. Παρόλο που οί ιστορικοί της αρχαιότητας δεν έχουν προχωρήσει σε συστηματικές διερευνήσεις αυτού του είδους νομίζω ότι ένα πρώτο συμπέρασμα είναι σχετικά προφανές.

'Αν ή μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σ' έναν άλλο δεν προερχόταν στην αρχαιότητα πρώτιστα από έσωτερικές διαδικασίες ώριμανσης και αποσύνθεσης, τότε δεν μπορούμε να περιμένουμε και καμιά κοινωνική συνείδηση να αντιστοιχεί στις συγκεκριμένες μεταβάσεις. Ούτε οί δούλοι της 'Αθήνας, ούτε οί εἴλωτες της Σπάρτης, ούτε καμιά άλλη κοινωνική τάξη μπορούσαν να έχουν συνείδηση των επερχόμενων μεταβολών. Τό μόνο που σίγουρα αἰσθάνονταν όλες οί κοινωνικές τάξεις που υφίσταντο τήν εκμετάλλευση ήταν τὰ αποτελέσματα της δικής τους ύποταξης. Κατά συνέπεια, εκείνο που διεκδικούσαν δεν ήταν ή αλλαγή της κοινωνίας αλλά ή βελτίωση της προσωπικής τους θέσης. 'Αναζητώντας σ' αυτά τὰ πλαίσια τους όρους των κοινωνικών συγκρούσεων δεν έχουμε καμιά δυσκολία να ανακαλύψουμε και ταξική πάλη και ταξική συνείδηση: στην περίπτωση των δούλων, ή ταξική πάλη και ταξική συνείδηση εκδηλώνονταν με τήν προσπάθειά τους να αποκτήσουν τήν ελευθερία τους.

'Όπως τελικά παρατηρεί ό Γκαρλάν, «δεν καταρρίπτει κανείς “τόν” μαρξισμό (έστω κάποιον μαρξισμό) όταν αποδεικνύει (άνετα) ότι οί “Έλληνες δούλοι δεν έχουν “σωστή” συνείδηση, πρώιμα λενινιστική, της θέσης τους ως εκμεταλλεόμενοι και δεν έχουν ενεργήσει με τήν επιβαλλόμενη αποφασιστικότητα» (σ. 250). 'Η αναζήτηση της συνείδησης ως προσδιοριστικού παράγοντα στη συγκρότηση μιᾶς κοινωνικής τάξης πρέπει να συνδυάζεται με τήν αναζήτηση των γενικών χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου τύπου μιᾶς δεδομένης κοινωνίας.

Οί θεωρητικοί συλλογισμοί του Γκαρλάν που σχολιάστηκαν εδώ αποτελούν ένα πολύ μικρό μέρος της μελέτης του· τό κύριο βάρος, και ή κύρια αξία του

17. Βλ. P. Anderson, 'Από τήν αρχαιότητα στο φεουδαρχισμό, 'Αθήνα, 'Οδυσσεύς, 1980, σ. 121-163.

18. Βλ. για παράδειγμα Σαμίρ 'Αμίν, «'Η κυριαρχία του καπιταλισμού στη γεωργία», στο Κ. Βεργόπουλος και Σ. 'Αμίν, *Δύσμορφος καπιταλισμός*, 'Αθήνα, Παπαζήσης, 1975, σ. 247.

έργου του βρίσκονται στην παρουσίαση τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Σὲ σχέση μετὰ τὶς γνώσεις τῶν μελετητῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ πρόοδος ποὺ ἔχει συντελεστεῖ στὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι προφανής. Καὶ ὅμως οἱ πηγές, μετὰ ἐξαίρεση τοῦς αἰγυπτιακοὺς παπύρους καὶ τὶς μυκηναϊκὲς πινακίδες ποὺ φωτίζουν δύο συγκεκριμένες κοινωνίες, ἦταν πάντα γνωστές. Τὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπει στοὺς σημερινοὺς μελετητὲς νὰ ξαναδιαβάσουν τὰ ἴδια κείμενα καὶ νὰ διαπιστώνουν διαφορετικὰ πράγματα; Νομίζω ὅτι ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στὸ ὅτι ἐκκινοῦν ἀπὸ προωθημένο θεωρητικὸ πλαίσιο καὶ ἀπὸ προωθημένα θεωρητικὰ ἐρωτήματα. Τελικά, οἱ πηγές παρέχουν τόσες πληροφορίες ὅσες ὁ μελετητὴς εἶναι ἐτοιμος νὰ ἀναζητήσει. Ἄν, ὅπως παρατήρησα παραπάνω, οἱ θεωρητικὲς ἀντιπαραθέσεις γίνονται σήμερα περισσότερο στὸ ὄνομα τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων παρά, ὅπως παλαιότερα, στὸ ὄνομα τῆς θεωρίας, αὐτὸ συμβαίνει γιατί ἡ θεωρία ἔχει σημειώσει ἤδη μεγάλη πρόοδο καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐτοιμάζεται γιὰ νέο ἄλμα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ*

Στὸ Βίο τοῦ Συμεῶν τοῦ Θεολόγου παραδίδεται ἓνα ἐπεισόδιο ποὺ πραγματικὰ ἐντυπωσιάζει τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς μας¹. Ἡ μητέρα τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου ταξίδεψε ἀπὸ τὴν Παφλαγονία στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ γιό της. Ἐπὶ τρεῖς ἡμέρες ἡ ἄτυχη γυναίκα περίμενε στὴν εἴσοδο τῆς Μονῆς τοῦ Μάμαντος γιὰ νὰ δεῖ τὸ γιό της. Ὁ Ἀρσένιος ὅμως ἀρνήθηκε νὰ τὴ δεῖ. Εἶπε πῶς μετὰ κανέναν τρόπο δὲν γινόταν νὰ τὴ συναντήσει: «εἰ καὶ ἀποψύξασαν ἐν πυλῶνι ἀκούσομαι». Ἔτσι ἡ μητέρα του γύρισε στὸν τόπο της, χωρὶς τελικὰ νὰ δεῖ τὸν Ἀρσένιο.

Ἐντελῶς διαφορετικὴ εἶναι ἡ ἱστορία ποὺ διηγεῖται ὁ συγγραφέας τοῦ Βίου τῶν τριῶν ἀδελφῶν ἀπὸ τὴ Λέσβο, Δαβίδ, Συμεῶν καὶ Γεωργίου². Ὃταν ὁ Δαβίδ εἶχε συμπληρώσει δέκα ἔτη σ' ἓνα κοινόβιο, ἡ μητέρα του θέλησε νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ. Ὁ Δαβίδ ἔλαβε «θεόθεν» τό σημεῖο, ὅτι δηλαδὴ ἡ μητέρα του ἐπρόκειτο

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι διάλεξη ποὺ ἔδωσε ὁ Α. Ρ. Καζάν τὸν Μάιο τοῦ 1986 στὸ Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου καὶ τῶν ὑποσημειώσεων ἔκανε ἡ Τόνια Κιουσοπούλου.

1. I. Hausherr-G. Horn, «Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicétas Stéthatos», *Orientalia Christiana* 12 (No 45), Πώμη 1928, σ. 60.

2. «Acta graeca SS. Davidis, Symeonis et Georgii, Mitylenae in insula Lesbo», *Analecta Bollandiana* 18 (1899), σ. 217-218.